

Ms 295/10

FIGYELŐ.

TARTALOM
IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLÖNY.

SZERKESZTI

ABAFI LAJOS.

XVI. KÖTET.

—>#<—
BUDAPEST
AIGNER LAJOS

1884.

FIGYELŐ.

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLÖNY.

SZERKESZTI

ABAFI LALOS.

XVI KÖTET.

BUDAPEST

ALGER LALOS

Budapest, 1884. Rudnyánszky A. könyvnyomdájából.

TARTALOM.

	Lap
<i>Abafi Lajos</i> : Arany János levelei Kazinczy Gáborhoz	81
— — Kazinczy Ferenc magyar Pantheonja	241
<i>Csaplár Benedek</i> : Révai nézetei a verselésről	28
— — Az irodalmi irányzatok kölcsönös hatása	122, 108
— — A nemzeti visszahatás	297, 368
<i>Ferenczy József</i> : Gróf Dessewffy József levelei Döbrenteihez	72, 141, 215
<i>Ferenczy Zoltán</i> : Báró Eötvös József	57, 99
<i>Jakab Elek</i> : Csokonai életéből	1
— — Aranka György és az erdélyi nyelvművelő és kéziratkiadó társaság	161, 256, 341
<i>Jancsó Benedek</i> : Arany János lelki betegségeiről	321
<i>Kereszty István</i> : Vajda Péter	110, 189
<i>Porzolt Kálmán</i> : Egy év irodalma (1883)	44
— — Irodalmi szemle	149, 231, 313
<i>Pintér Kálmán</i> : B. Amade László kiadatlan versei	228, 310
<i>Szinnyei József</i> : Irodalomtörténeti repertórium	76, 159, 238, 318, 390
<i>Váczy János</i> : Vachott Sándor élete	277
<i>Váli Béla</i> : Magyar népszínmű a XVIII. századból	175
<i>Kisebb közlemények:</i>	
Szemere Miklós és a kritika	79
Százados irodalmi jubilaecumok 84-ben	79
A Petőfi-társaság új tagjai	79
Szíves megemlítés végett	157
Tompa Mihály szobra	157
Petőfi és a Figyelő a királyi h. könyvtárban	157
Uj lapok	157
Petőfi-émlék	158
<i>Csaplár Benedek</i> : Jósika Miklós levele	236
Gvadányi csontjai	237
Emléktábla Tóth Kálmánnak	237
Katona József utolsó útja	237
Tompa költeménye	317
Teleki-pályázat	317
<i>Karacs Teréz</i> : Petőfi Zoltánról	387
<i>Szinnyei Gerzson</i> : Kovásznai Sándor Gyöngyösi Istvánról	388
<i>Márki Sándor</i> : Csokonainak kiadatlan verse	388
Irodalmi naptár	79, 158, 237, 317, 389

ARANY JÁNOS LELKI BETEGEIRŐL.

A valódi népballada az északi és a hegyi népek komor, sötét, küzdelmes életét tükrözi vissza egy-egy kis tükörben, mint a szélvészről korbácsolt havasi tengerszem a nagy oceán viharos haragját. Arany János balladáiban, melyeket e népballadák alapján teremtett meg a nagy költő bámulatos műérzékével és öntudatával, szintén az emberi lélek tragikumát látjuk, sötét haragvó hullámaival csapkodni; a lélek ama tragikumát, mely a szenvedély daemoni természetében gyökerezik, mely egy bizonyos érzelem vagy gondolat felülkerekedése által megbontott lelkiélet zilált küzdelmeiben nyilvánulva rázza meg a szemlélő ember egész valóját.

A költői műfajok közül különösen kettő van, mely az emberi lélek e viharos küzdelmeit szereti tárgyalni: a tragoedia és a ballada. A tragikai hős sorsa, emelkedése és bukása szenvedélyeiben, indulatában s a lelkét titáni hatalommal elfogó monomaniakus erejű eszmében van egy fensőbb hatalom, titkos praedestinációként előre megírva. Ezért hasonlít minden tragikai hős többé-kevésbé az örülthöz, kit elszabadult indulatai, vagy szerencsétlen rögeszméje visznek a pusztulat és a romlás örvényébe. Ezért van a tragikai hős lényében, szenvedélyeinek és indulatainak viharában annyi a beteg emberi lélek rejtelmességéből, abból a megnevezhetetlennek tetsző borzalomból, mely lelkünket fenyegetőleg elfogja, valahányszor örültet látunk s a mely szálmunkat és részvétünket vegyíti félelmünk érzetébe. Ezért tartjuk Oedipus, Antigone, Lear, Hamlet, Othello stb. fájalmát szentnek, mint a keleti népek az örültekét.

A tragoediában az emberi lélek vihara egész részletességében és hatalmában van festve. A tragikus hős küzdő lelkét a viharos tengerrel lehetne összehasonlítani. A balladában mindaz szűkebb térre van szorítva. Az itt lefolyó vihart lehetne a have-

sok tengerszemének viharával párhuzamba tenni. A hullámok kisebb tért futnak ugyan be, de a mélység, mely a tajtékzó hargos zöld hullám alatt tátong a sötétben, veszedelmes és a nép hite szerint feneketlen. A bérc sziklahasadékai közül kirohanó szélvész, mely végig korbácsolja a tó felszínét, ordítva olvad össze a hullámok morgásával, hogy mint orkán csattogását verjék vissza a környező erdők fenyves rengetegjei.

A lelki élet viharának, az őrültségnek részletes és hű rajzát csak is Shakespeare tragoediáiban találjuk meg. Lear őrültsége, Hamlet tébolya, Macbeth látomásai, Lady Macbeth alvajárási stb. bámulatos tanúságai Shakespeare lángeszének, melylyel e kórság lefolyását, korát megelőzve a modern lélektan elveinek megfelelően írja le egészében és részleteiben. Amaz igazi realitásnak, melyért a jelenkor legnagyobb pszichológjai és lelki orvosai Shakespeare-t nem csak az egészség, hanem a beteg emberi lélek állapotai legalaposabb ismerőjének, valóságos lelkiornosnak nevezték. Shakespeare költészetének ez irányú alkotásaival a külföldön egy egész irodalom foglalkozik. Onimus, Kellog, Bucknill, Kraft-Ebing és Mandsley nevei első rendű nevek a pszichologia és a pszichiatria kutatói között. E tudósok Shakespeare lélektani ismereteiről s a lelki kórság általa adott rajzainak realitásáról, tudományos szabatosságáról, nem csak a legnagyobb elismeréssel, hanem valóságos csodálattal is szólnak. Nálunk Greguss Ágost szól Shakespeare pályája című könyvének hatodik fejezetében alaposan, szépen és essay-szerű csinossággal Shakespeare lelki betegeiről.

Ha Shakespeare az, a kinek műveiben mint mintákban látjuk, hogy a tragoediában miként rajzolja a költő az emberi lélek betegségét részletesen és szélesen, úgy bizonyára Arany János az a másik költő, ki megmutatta, hogy miként lehet a ballada szűkebb keretében az emberi lélek tragikumát legmegrendítőbb alakjában mint őrültséget jellemzőbb mozzanataiban tudományos szabatossággal feltüntetni. Arany János lelki betegivel Greguss Ágost foglalkozott Arany balladáinak mintaszerű magyarázatában. Magyarázatai, fejtegetései azonban az általános útmutatásokon kívül csak Ágnes asszony tébolyát igyekeztek megvilágosítani, valamint azokét is, kik Arany költészetével e szempontból foglalkoztak. Arany költészetének tanulmánya azonban megérdemli, hogy vele e szempontból is részletesebben foglalkozzunk, mint foglalkozik a külföld Shakespeare őrültjeivel. E kötelesség tudatától áthatva volt bátorságom megkísérteni Arany eljárását a lélektan jelenlegi állásához mérten vizsgálat alá venni a következő sorokban.

Mindenekelőtt arra a kérdésre kell megfelelni, hogyan származik az őrültség? Két iskola van a lélektanban, mely a té-

bolyt két különféle okból származtatja. Egyik nézet azt mondja, hogy a téboly tisztán erkölcsi okokból származik, a másik pedig csupán csak is a testi szervezet káros megváltozásából származtatja. Tehát itt is szemben áll egymással a közönségesen ideálisnak és materiálisnak nevezett két nézet, mint a philosophia minden kérdésében. A psychikus iskola legjelesebb képviselői: Heinroth, Despinae, Carrau. A somatikus vagy physiologiai iskola első harcosa pedig az amerikai Mandsley, ki azt állítja, hogy az őrültség oka mindig testi baj, mely vagy az öröklés, vagy a kicsapongás következtében áll elő.

Ma, mikor Wundt laboratóriumában az érzés és az emlékezet gyorsaságát kísérletileg akarják meghatározni, mikor Fechner a psycho-physika egyik megalapítója és elsőrendű harcosa az érzetek származási törvényeinek kifejezésére keresi a matematikai formulát, mikor az angol psychologusok a természettudomány módszerét alkalmazzák a lélektanban is, lehetetlen Mandsleyvel szemben Despinae-nek, Heinrothnak vagy Carraunak adva igazat, azt állítani, hogy az őrültség oka tisztán, egyedül csakis erkölcsi. A természettudományi alapra fektetve tapasztalati és kísérleti lélektan minket arra tanít, hogy Mandsleynek adjunk igazat.

Igen, de hogyan lehet azt állítani, hogy az őrültség mindig a testi szervezet káros megváltozásának eredménye, mikor a tapasztalat bizonyítja, hogy számtalan esetben jelentkezik e kórság a nélkül, hogy azt valami testi baj megelőzte volna. Az anya hón szeretett gyermekeit egy megrázó szerencsétlenség következtében elveszti és fájdalomában megőrül. A gazdag kereskedő elveszti vagyonát, becsületét, egyszóval mindenét s a veszteség fájó érzete megbontja lelki életének összhangzatát. De minék a példát még szaporítani, hiszen naponkint van alkalmunk erkölcsi, vagy jobban mondva szellemi okokból származó őrültséget észlelni. És mégis azt állítjuk, hogy az erkölcsi, a szellemi ok csak közvetett ok, míg a közvetlen, az egyenesen ható kivétel nélkül mindig a szervezet kóros megváltozása.

Hogy e látszólagos ellentétet elenyésztessek, tekintetbe kell vennünk mindenekelőtt azt a lélektani tényt, melynél fogva összes szellemi életünk a legegyszerűbb érzettől elkezdve a legcomplicáltabb, a legfenségesebb gondolatig idegrendszerünk működésének eredménye. Érzelmek szépségének, gondolataink erejének foka idegrendszerünk érzékenységének és ingerelhetőségének fokától függ. Egész lelki életünk az érzéki képzeteken alapszik, e képzeteket pedig érzékeink a velök kapcsolatos idegek működése által hozzák létre, például a látás képzetei a külső ingernek, az úgynevezett recehártýára történt hatása következtében előállott látásérzeteken alapulnak. Képzeteink első oszálýát ezek az érzéki

érzeteken alapuló képzetek alkotják; a másodikat pedig e képzeteken alapuló úgynevezett képzeleti vagy másodrendű képzetek. Míg az első nembeli képzetek a külső, a peripherikus ingerekből keletkeznek; addig ezek a másodlagos képzetek nem a külső ingerek közvetlen hatása alatt, hanem reproductió útján a középponti érzékszervnek izgatása következtében származnak.

A képzeleti vagy másodrendű képzeteknél, minő az emlékezet és a phantasia képzetei, bizonyos psychikai inger idézi elő a physiologiai ingert a középponti érzéksikokban (az agyban), a miből önként következik, hogy a psychikai inger csak közvetve hozza létre a képzeleti képzetet, a mennyiben közvetlenül csak physiologiai ingert okoz a centralis szervben s az új képet aztán e physiologiai inger ébreszti fel a tudatban. A káprázatok, a visiók az emlékezet és a phantasia képzeteitől csakis a physiologiai inger nagysága által különböznek.

Az őrültség physiologiai oka vagy az agy vérbőségében vagy pedig vérszegénységében rejlik. Az első túlságig fokozza a lélek tevékenységét, az utóbbi pedig gyöngíti egész a végletig. Ha e két körülmény előáll, akkor okvetetlenül előáll az őrültség valamelyik neme is. E körülmény pedig előállhat közvetlenül az idegrendszer betegsége következtében, vagy közvetve az erős lelki inger által az agyban felkeltett túlságos physiologiai inger romboló hatása következtében. Valakit nagy csapás, súlyos veszteség ér. A tudatban keletkező lelki inger rendkívül erős physiologiai ingert kelt az agyban s e nagy fokú inger szétrombolja az idegszálakat, mint az erős villámáram a vezető anyagot. Az agybeli vérszállító csövek szövetében szétágazó idegszálacsákák a túlságos ingeráram következtében vagy fölizgulnak s így összehúzódva megfosztják az agyat a tápláléktól, vagy elpetyhüdve kitágulnak és túlságos mennyiségű vért vezetnek az agyba s ez által előidézik az agy hyperämiát vagy ellenkező esetben az agy anämiát. Ezért mondhatjuk tehát, hogy az őrültség valódi oka még ott is, hol az őrültség oka tisztán erkölcsinek látszik, mindig az idegrendszer kóros megváltozása, tehát anyagi és nem szellemi ok. Az erkölcsi ok csak közvetett oka az őrültségnek, a pathologiai, a materiális pedig közvetlen.

A költészetben azonban az őrültség oka mindig erkölcsi és más nem is lehet. A költészet nem az anyagi világ tüneményeinek okaival, nem a természet törvényeinek kutatásával foglalkozik, hanem a szellem, az érzés és az erkölcs világának tüneményeivel. A költészet tárgya az ideális szemben a tisztán materiálissal. Hol a tudomány határa végződik, a hol a számítás, a kísérlet és a syllogismus nem lelnek többé tárgyat, hol a sejtelmes kezdődik, hol az ész helyett az ihlet fátylaja kalauzol; ott kezdődik a költészet végtelen birodalma.

A modern naturalismus kísérlette meg a költészetben az örültséget oly szempontból fogni fel, mint a tudomány. Zola Coupeau-ja egyenes illustringiója akar lenni Mandsley azon tanának, mely az örültséget az öröklés és a kicsapongás eredményének mondja. A szerencsétlen fedélcinkező Coupeau delirium tremense az öröklés eredménye, mert apja s talán nagyapja is megrögzött iszákosok voltak, kiktől örökölte idegrendszerével együtt az iszákosság hajlamát is, melyet azonban mindaddig megbirt fékezni, míg egy szerencsétlen esés következtében idegrendszere annyira meg nem rázkódott, hogy akarat-erejét, melylyel örökölt hajlamán uralkodott, el nem veszítette. Ekkor aztán iszákosnak kellett lennie, mert akarata szabadságát a szervezetével örökölt káros hajlam megsemmisítette. Iszákos lett, delirium tremense esett, szomorú és gyászos véget ért. Sorsa gyászos, de nem tragikus, mert hiányzik minden feltétel, mi a tragikum alapját az erkölcsi felelősséget biztosítaná, hiányzik akaratának szabadsága Szerencsétlen, mint a ki vakon született, mert iszákossága ép oly független akaratától, mint a vakon született vaksága. Iszákossága nem bűne, hanem szerencsétlensége; delirium tremense nem bűnének büntetése, hanem szervezetének következménye. S azért Coupeau delirium tremense Zola mesteri rajza után is csak érdekes betegségi eset, mint a gyomor rákos elfajulása vagy más ilyes; de semmiesetre sem költői rajza az emberi lélek tragikumának. A valóság hű photographiája lehet, de nem a művészet örök szépségű alkotása.

Ha a költő az örültséget, mint erkölcsi okok következményét fogja fel; akkor nem másol, nem egy szerencsétlen betegségi esetet ír le, hanem a művész önállóságával tünteti fel az emberi lélek tragikumát, mely a szabad akaratban, az erkölcsi felelősségben gyökerezik. Akkor az örültség, mint a bűn legsúlyosabb büntetése jelenik meg előttünk; akkor a szenvedő lélek fájdalmas küzdésében a szenvedély daemoni hatalmát, a fájdalom végtelenségét gondoljuk vihartól korbácsolt hullám sejtelmes zúgásával csapkodni.

Arany János halladáiban az örültséget a költészetben egyedül jogos erkölcsi szempontból fogja fel s innen az a megrázó hatás, melyet lelkünkre e balladák hőseinek monomaniája, küzdelmei és lelki hanyattatásai gyakorolnak. Innen az a sajátságos érzés, mely lelkünket e balladák olvasásánál ép úgy elfogja, mint mikor Leart látjuk előttünk a színpadon örjöngeni, vagy Hamletet tépelődni rögeszméjével s hanykolódni kínzó kételkedései között.

A megörüléshez a bevezetést, ha lehetne e szóval élni, az érzék-csalódások (illusio) a káprázatok (hallucinatio) és a látomások (visio) képezik. A csalódás semmi egyéb, mint mikor

érzékeink akár külső, akár lelki állapotunkban gyökerező belső okoknál fogva megsalnak. A csalódásnak mindig van valami alapja a valóságban. A káprázatnak azonban semmiféle sem felel meg; annak nincs külső oka, hanem csak belső, a lélek állapotában gyökerező. A káprázatot mesterileg határozza meg Shakespeare Hamletnek Horatiohoz intézett szavaiban.

Atyám ni mintha látnám

Atyámat!

Horatio. Höl uram?

Hamlet. Lelkem szemében.

A káprázat azon nemét, mely a látóérzék körében jelentkezik látomásnak (visio) nevezzük. A látomás physiologiai okáról csak annyit tudunk bizonyosan, hogy a sötétben való huzamosabb tartózkodás a látás visióit, a némasüket egyedüllét pedig a hallás hallucinációit mozdítják elő, azon természetes oknál fogva, hogy ez esetekben a megfelelő inger hiánya a középponti érzéksíkok ingerlékenységét növeli, épen úgy mint annak nagy megerőltetése. Ha ez a középponti inger túlságosan fokozódik, úgy a káprázatok nemcsak sötétben és csendes magányban, hanem fényes nappal is jelentkeznek, összeolvadva a valóságos érzéki benyomások képeivel. Sőt ha az inger a középponti érzéksíkokból a recehártýára is kiterjed, akkor az illető bárhová is nézzen, mindenütt ott látja a képet, mit káprázata mutat. A káprázatok formáját az egyéni tudat associációi határozzák meg. A kinek, minő uralkodó képzetek vannak, káprázatai is olyanok. Hamlet káprázatai mindig atyjára vonatkoznak; Macbethéi pedig a gyilkosságára.

Az őrültség rendszerint ilyen káprázatokkal kezdődik. Nemcsak Macbeth és Hamlet őrültsége kezdődött ilyenekkel, hanem gróf Széchenyi Istváné is. Hiszen mindenki ismeri azt a jeleneget, mely közvetlenül őrültségi rohama kitörése előtt történt vele Klauzál lakásának erkélyén, mikor széttűzött lelke egész megrendítő fájdalommal kiáltott fel: „Én a csillagokból olvasok. Vér és vér mindenütt; testvér a testvért, népfaj a népfajt fogja megszárolni engesztelhetetlenül és őrülten. . . Száguldó csapatok dúlnak szét mindent, a mit építünk! Oh az én kárba vesztett életem!” Széchenyit visiói vitték az őrültségbe. Lelke nem bírta el a hon véres, szertezűzött, felégetett és roncsolt képét, melyet folytonosan maga előtt látott lebegni lelki szemeivel.

Arany János balladáiban a káprázatnak két különösebb példáját találjuk. Egyik V. László, a másik pedig Edvárd király esete. V. László káprázatai a látás és a hallás képzetekre egyiránt kiterjednek. Arany János V. László káprázatait úgy tünteti fel, mint bűnének büntetését. A körülmény alapeszméje az, hogy a bűntudat gyötrelmeitől nincs menekvés. V. László megölette

Hunyadi Lászlót, Mátyást pedig híveivel együtt börtönbe záratta. Tadva rosztat cselekedett és ezért egyfelől üldözi a büntudat, másfelől pedig a gonoszul megsértett nemzet boszújától való félelem. Ezért míg egyrészt a büntudat kínzó mardosásaitól akar megszabadulni, addig másrészt folytonosan azon töri fejét, miként biztosíthatná magát a nemzet boszús haragjával szemben. E kettős gondolat foglalja el tudatának egész világát s ez okból visiói is e kettős gondolatkörből fognak támadni. László király azonban nem csak bűnös, hanem gyáva is. A félelem benne elnyomja az elkövetett bűn emlékét s ezért visiói is e gondolatkör tárgyaira vonatkoznak.

Éjszaka van, a király nyugtalanul alszik ágyában. Álmodik és álma összefügg büntudatával. A nyugtalan álom lassankint át-megy abba a félébrenlétbe, mikor még a nyugodt lelkiismeretű ember sem tudja megkülönböztetni az álmodó lélek alkotásait a valóságtól. Kívül vihar dühöng, melynek zúgása tompán hallatszik be a király ágyas házába. Halló érzéke csalódik; e tompa zúgásban a lázadó morajt véli felismerni, mely Hunyadi László kivégeztetésekor kelt a tömeg ajkáról. Szemét felnyitja, körül néz. Nem látja a tömeget s látóérzéke megigazítja füleinek csalódását ép úgy, mint Macbeth kezével tévedő szemét, mikor a levegőben tört lát markolatjával keze felé fordulva, hasonlót ahhoz, melyet jóltevője szívébe készül döfni.

Lecsendesedik, azonban újból felriad, de ekkor már csalódása erősebb, mert a csalódáshoz káprázat is járult, szinte látja a tömeget, mely zúg és kívánja esküjét. E csalódást már most nem tudja többé egyik érzékével sem megigazítani, mert szeme is szenved benne. S a költő finom pszichológiai tapintattal a szolgálával nyugtatja meg a királyt. A király elcsendesül, de káprázata erősödve lép fel. Látni véli Hunyadi két fiát — Lászlót is. ki rég óta sírjában nyugszik.

Ha láncát tépi a
Hunyadi két fia...

A szolga igyekszik megnyugtatni a királyt, figyelmeztetve, hogy László nem él, Mátyás pedig fogoly. László halálának említése magához téríti a királyt. Többé nem alszik el, mert lelkiismerete László hivatalos meggyilkolásáért őt teszi felelőssé. Gyilkosnak érzi magát és nem tud aludni, mert mind Macbeth mondja: „Macbeth az álmat meggyilkolja, a boldogító édes álmat“. A káprázatnak vége van. Lelkét az üldöztetés eszméje ragadja meg monomaniacus hatalommal, mely üldözi, tépi, kínozza, míg csak a csepp, mit hű csehe nyújt, lelkét meg nem enyhíti, mikép a sír.

Ime, mily szabatossággal van feltüntetve az üldözési mánia

kifejlődése. Előbb csak lelkiismereti furdalás, azután érzékesalódás, melyet megigazít a másik érzék, azután érzékesalódás és káprázat együtt, melyet csak a szolga megnyugtató szava oszlat el; végre visió, melynek szétoszlatával a mánia keselyű körmei ragadnak belé a büntudattól kínzott lélekbe, hogy szakgassák, tépjék, mint Prometheust Zeus keselyűi.

Edvárd király káprázatai erősebbek, mint László királyéi voltak. Erősebbek, mert Edvárd maga is keményebb lélek. Edvárd erőszakos zsarnok, míg László csak báb, félénk, férfiatlan ember. Edvárdnak idegzete durvább s így a betegség is, mely az idegzetet szét fogja zúzni, rettenetesebb lesz. Bűne szörnyűbb, büntetésének is kegyetlenebbnek kell lenni. Káprázatai a zsarnok lelkének szörnyű káprázatai. Egész lényé nagyobb szabású, ereje imponansabb s azért tragikumának hatása is megrázóbb ránk nézve, mint a gyöngé félénk lelkű magyar királyé volt.

A walesi tartomány el van pusztítva, az egész egy nagy temető. A föld maga is nyögni látszik a súlyos rabiga alatt s a pusztulás e földjén a vész és a pusztulás okozója, Edvárd király léptet fakó lován, hogy megtudja vajon a leigázott nép oly boldog-e, mint a barom? A néma csend, a pusztaság a zsarnoknak e boldogságról beszél, és ő érti, hogy mit beszél? A montgomery dús asztal élvezete nem csitítja el háborgó lelkét. Akarja hallani, hogy mint zengi tetteit híres walesi bárd? És most következik a legmegrázóbb, a legfenségesebb jelenetek egyike. A kastély lovagtermének tölgyfa ajtaja egyet csikordul s mint fehér galamb ősz bárd feje emelkedik ki a háttérből. De ez ősz fej, e fehér galamb nem a béke olajágát hozza, hanem a boszú izzó üszkét, az átok skorpióból font korbácsot. Dala igazán szilajabban hangzik a vésznél:

Fegyver csörög, haló hörög,
A nap vértóba száll;
Vérszagra gyűl az éji vad,
Te tetted ezt király!

Levágva népünk ezrei
Halomba, mint kereszt,
Hogy sirva tallóz, a ki él,
Király te tetted ezt!

A zsarnokot a szenvedély e szilaj ostromsapásai felbőszítik s határtalan dühében máglyára küldi a vakmerő dalost. A harag bőszen szenvedélyének azonban nincs egy perenyi szünete. A jótékony lucidum intervallumnak még csak lehetősége is hiányzik, mert a dal, mi az ifjú énekes húrján lágyan csendül meg, mint a Milford öböl felől fújó esti szél, siralmát, özvegyek panaszát zengi. És e rettenetes királynak, mint a hivatlanul előlépő harmadik dalos mondja, csak emléke sir a lanton s minden dal, mit walesi bárd zeng, átok fejére. A dalnokok siralma, a dalnokok átka dühödté, őrzöngévé korbácsolja a zsarnok haragvó lelkét. Az ötszáz máglya pirja vörösre festi a walesi tartomány egét. Nagyszerű és fenséges, de iszonyatos jelenet. Nincs emberi lélek,

melyet szerte ne zúzna e szenvedély iszonyatos harca. Érezzük, hogy e dühödten őrjöngő ember lelkét a valóságnál is rémesebb visiók fogják, mint tüzes scoriók halálra kínozni.

A király hazatér londoni palotájába. Mindenki alszik, csak ő nem. A szörnyű tett meggyilkolta nála is a boldogító édes álmot. Az éj néma csendjében egyszer csak megcsendül a walesi bárdok dala. A dal minden szava, mi lelkébe hat, pokol tüzénél jobban égeti. Hasztalan minden, mert e dal el nem hallgat. A hatalmas király parancsszavát, mint légy szárnya lebbenését nyomják el a dal velőtrázó akkordjai:

Hah, ha, mi zúg? mi éji dal
London utcáin ez?
Felkóttetem a lordmajort
Ha bosszant bármi nesz.

A lordmayer kihirdetheti ugyan, hogy fejére szól, ki szót emel, mert e láthatatlan túlvilági dalosoknak nem parancsol többé földi hatalom parancsszava. Ha e dalt nem lehet elhallgattatni, hát

... elő sip, dob, zene
Harsogion harsona.

Csakhogy e dalt nem harsogja túl semmisem, mert az őrjöngő lélek kétségbeesett jajkiáltása áthangzik zenén, sípdobon és riadó kürtön is.

Az egész költeményen át a legnagyobb művészettel, a legbiztosabb számítással van előkészítve Edvárd király lelke e szörnyű visiókra. A leigázott walesi tartomány némasága, a nemes urak gyanus hallgatása, a bárdok szenvedélyes átkai; az ötszáz máglya lobogó lángjától pirosuló alkonyat, mind meg annyi tényező a lélek ez iszonyú kínos harcához. És a költő finom tapintattal áll meg e lélekállapot tetőpontján, mert e visiók után már csak egy lelkileg teljesen elnyomorodott ember állana előttünk, míg így a tragikailag fenséges legmegrázóbb jeleneteinek egyikével végződik a mesterileg rajzolt küzdelem.

Arany Jánosnak három balladája van, melyben a visió a kísértetiesbe megy át. A ballada egyáltalában nem szokott irtózni a kísértetiesről; hiszen a ballada egyik fősajátsága a csodás, a rejtelmes. A kísérteties pedig a csodásnak, a rejtelmesnek legfelsőbb foka. A tragoediában a kísértetiesnek nem igen van helye s azért Shakespearét kivéve szerencsével más költő nem is igen alkalmazta. Voltaire megkísérlette ugyan Semiramisában, de mint Lessing kimutatta, teljesen kudarcot vallott, mennyiben ő a kísértetet hibás lélektani felfogással akként alkalmazta, hogy mindenki lássa, holott a lélektani correctnesség azt követelte volna, hogy más ne lássa, mint azt, a kinek lázgyötörte agyveleje szülte. Hamlet apját nem látja más, csak Hamlet és Banquo szellemét is csak Macbeth.

A ballada már nem ilyen szigorú a kisérteties alkalmazásában. Itt több szabadságot találunk s Arany János is nagyobb szabadsággal alkalmazza, mintha véletlenül tragoedia író lett volna. De ez a szabadság Arany Jánost még sem csábítja arra, hogy csupán csakis a kisérteties kedvéért lélektani szempontból valótlanságot mondjon; sőt ellenkezőleg az a mód, melylyel balladáiban a kisérteties elemet felhasználja, a legszigorúbb mértékben megfelel a lélektan követelményeinek.

Legnagyobb mértékben van használva ez a kisérteties a Bor vitéz című balladában. A Bor vitéz című ballada egyik változata a sírontúl is tartó szerelem régi, de azért örökké új történetének. Bor vitéz és egy leány szeretik egymást. Bor vitéz azonban elmegy messze földre, talán épen a szent földre harcolni és nem tér többé vissza. Elesik a harcban, de azért kedvese folytonosan várja vissza, mint Bürger Lenoreja Vilmost, vagy a skót ballada Margitja Williet. A leányt apja férjhez erőlteti; a leány pedig hű akar maradni elesett lovagjához.

Es ilyenkor mi szokott történni, nemcsak a regényben, a drámában és a balladában, hanem a közönséges életben is? A lány a halálra gondol? Így gondol Bor vitéz kedvese is a halálra. A halál e természetlen vágya s e visszás irtózat az élettől szülik kölcsönös hatásképen a kisértetieset. A lány lelki világa szerte van dűlva, a lelki élet harmoniája meg van bomolva s így nagyon természetes, hogy mikor megszökik az eskü alól s útja az erdőn viszi keresztül, visiói egész a kisértetiesig fajulnak. Arany János azonban nemcsak a katasztrófa e belső körülményeit készíti így el, hanem a külsőket is. Bor vitéz és jegyese a romantikus kor szülöttei. Minden félhomályba, rejtelmes színbe van e költeményben burkolva. Ködbe vész a napsugára. Vakhomály ül bérce-n-völgyön. Hús szél zörrent pusztá fákat. Zúg az erdő éjji órán. Bagoly sí a bércei fok közt, mind olyan külső körülmények, melyek hivatva vannak a praedisponált lelket előkészíteni a visiókra.

A mint beér éjji órán az erdőbe az eskü elől szökő leány, káprázatai egyszerre erőt vesznek lelkén. Megjelen előtte kedvese, s hallja a mint suttogja az erdő csendjében a várva várt szavakat: Jöttem érte d. Népesebb lesz a vadtájék; az árnyék, mit a himbálózó faága ejt, a nászkiséret egy-egy tagjává lesz; a levél suttogása, a haraszt zizzenése az exaltált leány lelkében a kiséret nászadalává változik, s az örület hevével susogja:

Elesett hős pusztá árnyék
Édes mátkám vigy magaddal.

A mátká feleli: Esküvőre! úgy ígérted.

Alig mondotta ki az elesett hős a boldogító szót, a leány

képzelmében a romban álló kápolna régi fényét visszakapja. A kar megzendül, az oltár elkészül s

Dísz ruhában elhúnyt papja.

Szól az eskü: kéz kezét fog.

Szól az eskü: kéz kezét fog

Szép menyasszony színe halvány.

A kísérteties esküvő megtörtént s a leányt, ki a velejáró izgalmakat átélte, a boldogító perc pillanatában öröme megöli. Az örömnünp a valóságban gyászra fordult, melyhez csak a környező természet zordsága illik.

Kün az erdő mély árnyat hány.

Bagoly sí a bérci fok közt.

Hogy a túlságos öröm, vagy fájdalom nagy izgalmi valakit megölhetnek, azt a tapasztalat bizonyítja. Bor vitéz kedvesének halála pedig a költő által az előzményekben kifejtett okoknál fogva lélektanilag a legtermészetesebben igazolt; a valóságnak, a művészeti és lélektani realitásnak tökéletesen megfelelő.

A második, melyben a kísérteties elem hasonlóképpen a lelki élet megbomlásával van kapcsolatosan feltüntetve, az Árva fiú című ballada. Míg a Bor vitéz-ben a költő a síron túl is élő szerelem tragikus sorsát rajzolja, addig az Árva fiú-ban a szülői szeretet síron túl való hatását dicsőíti. E tárgy a népköltészetnek ép úgy kiválóan kedves tárgya volt minden időben, mint a Bor vitéz tartalmát tevő tárgy. A népköltészetben rendszerint az anya jár fel sírjából a szívtelen mostoha keze alatt szenvedő gyermek vigasztalására, míg Arany e balladájában az apa kél ki sírjából, hogy megvédje fiát és megbüntesse a kötelességéről megfeledkezett feleséget s a szívtelen anyát.

Az árva fiút édes anyja szeretője kedvéért elhanyagolja; sőt veri, üldözi. Este van, a gonosz asszony kedvesével a szobában mulat; lobogó tüzet gyújt s annál csöröge fánkot süt. A fiút pedig kizárja a szobából s a fiú ott sirdogál az ablak alatt künn a nedves éjszakában. A csöröge fánk kedves étele minden gyermeknek. A fiú nemcsak éhes, hanem tudja is, hogy anyja oda benn csöröge fánkot süt. Kéri: ereszsze be. De a gonosz asszony nem ereszti. A fiú künn marad, fázik, s éhes, azután meg sötét van; a sötétségtől pedig rendszerint félni szokott a gyermek. A gyermekben a képzelet ereje feltétlenül uralkodik s míg világos nappal káprázatait, szeme csalódásait egy nagy más módon megtudja igazítani; addig a sötétben erre vonatkozóan minden feltétel hiányzik. Az árnyék határozatlan körvonalához tapadt phantasiája s a sötétségben a kiterjedés nélkül valónak s mégis végtelennek látszó tért a középponti érzéksíkok ingerlékenysége folytán megnépesül a képzelet visiószerű alakjaival. Ez

alatt a szobában a gyertya elalszik s az ablakon átszűrődő világozás, mely eddig a sötét háttérből mindegyre előtörő phantastikus árnyakat leküzdötte, megszűnik, a fiú sötétben marad. A háttérből egy fehér lepedős alakot lát felemelkedni, melyben apjára ismer. Ijedten kiált fel:

Anyám, anyám az isten, szent nevére, nevére!
Amott jön az édes apám fehérbe.

Az édes apa említésére kimegy az asszony, hogy megfenyítse nyugtalankodó fiát az e célra elkészített vizes kötéllel. De a szerencsétlen asszony nemcsak a vizes kötelet viszi a kezében, hanem szívében a büntudatot s a férje meggyalázott emléke miatt való félelmet is, azt a kínzó, mardosó kígyót, melynek csipését a bűnös élvezet legnagyobb mámorában is érzi. S a mint veri fiát, egyszerre csak látja maga előtt elhunyt férjének fehérlepedős alakját, mint Hamlet lelke szemében apját. A kisértet megszólal:

Ne bánts, ne bánts gonosz ringyó az árát, az árát!
Te ölted meg, te adod meg az árát.

Temetőben csendes az én házam
Jobb neki ott én velem egy házban
Oda viszem karon fogva magammal, magammal:
Ne bánjon így senki az én fiammal!

A sírontúli hang kemény szavára megfagy érében a vér s a mint megpillantja összerogyott fiát, rémülete az iszonyatos káprázat hatása alatt kétségbeeséssé válva egyszerre megőrjíti s úgy a hogy van, öltözetlenül egy ingben elszalad

S ifjasszony elszalad egy ingben;
Ismeri őt a faluban minden,
Körül körül csatangol a temetőn, temetőn,
Szegényt, szegényt szánd meg uram, tereintöm.

Futó bolond lesz, félig öltözetlenül csatangol, mint Shakespeare-nél Lear, ki a III. felvonás 4. jelenetében „Félre ezen todalékokkal! Jertek, gomboljátok ki,“ felkiáltással kezd vetkőzödni. Egyáltalán ismeretes dolog, hogy az örültek betegségek egy bizonyos stadiumában nem szokták magokon megtűnni a ruhát. Ez rendesen a kitörés, a roham stadiuma. Viszont ismeretes a csendesebb örültségben szenvedők némelyikének az a szokása is, melynél fogva mindennemű ruhadarabot magára aggat, úgy hogy teste valóságos tára a különböző egymással semmi tekintetben össze nem függő ruhadaraboknak.

A harmadik e nemű ballada az Éjféli párbaj. Bende vitéz lakodalma lakja; de menyasszonyához nem igazi úton jutott; vetélytársát nem lovagias párbajban ölte meg, hanem a lovagiasság szabályainak kijátszásával orozva, szolgálai segítségével. A büntudat mardossa szívét. A lakodalom kéje, a tánc, a zene,

síp, dob, tárogató, rézkürt rivalgása nem bírja elnyomni a lelkiismeret vádoló szózatát. És mikor menyasszonya keblén elszenvededve a nem igazul szerzett boldogság álmát aludná, figyelmezteti a büntudat, hogy bitorló, hogy alávaló bűnös.

Néma sötét már az egész kastély,
S im lovag áll ágyok előtt,
Talpig acél: ismeri őt.

Ellenfele Robogány jelent meg s kéri számon elrablott kincsét. A jogcím galádul volt megszerezve, hát szerezzé meg Bende újból, most mikor nem remélhet szolgál hadba. A visió becsalja a szerelemtől mámoros, de büntudattól kinzott férfit a fegyveres házba, hogy viaskodjék kérlelhetetlen ellenfelével. Viaskodik, míg csak kimerülten le nem rogyik. A viadal iszonyú volt, egész testében megrendül Bende másnap, ha rágondol. Tudja, hogy Robogány csak felhevült agyának volt szülőtte. Igyekszik minden áron megszabadulni tőle. S e törekvés közös sajátsága az örültnek, hiszen tudjuk, hogy a betegség első stadiumában, sőt később is, minden örült fél örültségének gondolatától. A megtébolyodástól való félelmét Lear is többször kifejezi. Így például, mikor Gonerilt elhagyva Reganhoz készül.

Irgalmas ég, ne hagyj megtébolyodnom!
Eszméletem ne vedd el, nem szeretnék
Megtébolyodni.

Leissza magát a sárga földig. Azt gondolja, hogy büntudatát borba fulaszthatja. Ez is érdekes lélektani megfigyelés, hiszen tudjuk, hogy az emberek gyöngébbjei közönségesen a kancsóhoz szoktak folyamodni vigasztalásért lelki megpróbáltatásaik között. De hasztalan részegedik meg. Mikor eljön az óra, Robogány újra előáll:

„Bende riad s mint a halál józan.“

Tudjuk, hogy az idegek elkábulása, melyet a szesz okoz, azonnal megszűnik, mihelyt egy hatalmasabb inger-áram lepi meg. Így józanodik ki a katona az első ágyúdörrenésre, vagy Cassio, mikor a dulakodás zajára vezére Othello kijön ágyasházából. Bende kijózanul s viaskodik képzelt ellenfelével, ma is mint tegnap. Másnap ismétlődik újból a jelenet, csak hogy ekkor már:

Bende vitéz szemei szikrázva,
Rohan ismét a fegyveres házba
Rettenetes a mit lát az őrség:
Úrok örjöng kivont karddal
Levegőbe szűr és vagdal
Közülök is hármat leölt, míg lebirák, győzék.

Föld alatti kamarában láncon,
Bende üvölt, viaskodik, táncol.

Bendén kitört az örültség legszönyöbbs neme: a dühöngő örjöngés. Ezután egy percre se tud lecsillapulni, hiszen hogy is tudna, mikor a középkori gyógyításmód: a lánc és a földalatti sötét kamra, még növelik baját. A költő itt egy pár szóval igen plastikusan rajzolja a régibb kornak az örültek iránt tanusított brutális eljárását, mert ez időben az örültekkel kivétel nélkül kegyetlenül bántak, azt híve, hogy a gonosz lélek szállta meg. Az örültekkel való humanus bánásmód a jelenkor tudományának eredménye s azóta kezdődik, mióta a tudományos alapra fektetett lélektan bebizonyította, hogy az örültségben nincs semmi természetfölötti, hogy ez is akként gyógyítható, mint a többi testi okból származó betegség.

Az örültségnek egyik igen figyelemre méltó nyilvánulatával találkozunk a Tetemrehívás-ban. Itt az örültségnek oka nem bűn, hanem csak egy véletlen szeszély okozta tévedés, vagy helyesebben szólva hiba. Bárczi Benót haiva találták hosszú hegyes törrel ifjú szívében. Atyja hazaviteti, kastélyában kiteríteti. Pecsétes írásával aztán tetemre hivat mindenkit, kit szemre vesz ölyvként sanda gyanu. A tetemrehívás jelenetében, melyet a költő rajzol, sok van, mi ünnepélyessége mellett is megdöbbentő, félelem, sőt iszonyatkeltő. Már az atya engesztelhetetlen haragja is, melylyel keresi a gyilkost, bárha pecsétje váddal a saját szívéig is ér, képes magában megfélemlíteni a lelket. Jön mindenki, ki csak ismerte, jó barátjai, ellenségei, ha voltak, anyja, hajadon huga. De hasztalan, mert „Marad a tört vér: a fekete folt”.

Végre el kell jönnie titkos arájának, a szép Kund Abigélnek is. Jön s a mint meglátja a fekete posztóval bevont teremben a sárga fényű viaszgyertyáktól környezett ravatalon vértől elborított halott halvány arcú kedvesét mozdulatlanul feküdni, lelkében a katastropha rögtönösen kitör. E katastropha keletkezését és lefolyását Arany igazi kórtani szabatossággal rajzolja. Orvosnak vagy pszichiátrának is igazi becsületére válnék a betegség pathologikus tüneteinek következő rajza:

Jő, szemé villan, s tapad a törre;
Arca szobor lett, lába gyökér

— — — — —
Könnye se perdül, jajja se hallszik,
Csak odakap, hol fészkel az agy:
Iszonyú az a mi oda nyilallik.
Döbbenet által a szív ere fagy.

Pathologiai szabatosság tekintetében Arany e helyéhez, csak Shakespeare ama helyét hasonlíthatjuk, melyben az arsenikummal megmérgezett János király fájdalmairól panaszkodik.

Oly rekkenő nyár dulja keblemet,
Hogy a belem mind porrá őröli...
S nem hívja senki a telet nekem,

Hogy számba dugná jégcsap ujjait;
 Se országom minden folyóvizét
 Égő szívemre nem vezérlitek;
 Se éjszakot nem kéri senki, hogy
 Csókolja fuvó széllel kérges ajakam
 S hűs enyhet adjon.

A pörösztő bűnösnek nyilvánítja. De kétszer is kell mondanani, hogy bűnös, míg feleszmél s öntudatra ébred. Egy percre magához tér... Beáll a lucidum intervallum s elmondja miként történt az eset: mikor oda ér, hol átadja a történetet e szavakkal: Nosza hát! egyszerre vége lesz a nyugalomnak, az őrzöngés fokozat erővel tör ki:

S vadúl a sebből a tört kiragadja,
 Szeme szokatlan lángot lövell.

Ugy látszik, mintha a dühöngő örület szállta volna meg. De egyszerre csak megvillan agyában, hogy a szerencsétlenség csak tévedés s nem bűn következése volt. A tragikus eredmény oka tulajdonképen kicsinyesség. Az őrzöngés fájdalmába a komikum egy villanása csillan bele s e sajátságos érzelmet a költő következő szavai jelzik:

Kacag és sír fenn villogtatja
 S vércse visongással rohan el.

Az úgynevezett víg örület egy neme szállja meg. Az örültek lelki állapotában az átmenetek, a változatok gyakran rendkívüli ellentétet mutatnak, s ezért a tapasztalat megcáfolja Locke amaz állítását, mely szerint az örültek helyesen okoskodnak, csak hogy hibás előzmények alapján téves eredménnyel s Mandsleynak ad igazat, ki kimutatta, hogy képtelen előzmények alapján akárhányszor helytelenül okoskodnak.

Odakinn lefut a nyílt utca során,
 Táncolni, dalolni se szégyell,
 Dala víg.

Egyszer volt egy leány,
 Ki csak úgy játszott a legénynyel,
 Mint macska szokott az egérrel.

Emlékszem egy kritikában a lány esüetlenn dalát meg-
 róva találtam. E dal azonban nem esüetlen, hanem a legjellem-
 zőbb szavak között, melyet a költő egy épen most megörült
 leány szájába adhatott. E szavakban épen oly mély vonatkozás
 rejlik magára a leány tragikumára nézve, mint Shakespeare
 Téli regé-jében a kis Manilius következő szavaiban:

Hol, hol nem volt, volt egy ember...
 A temetőn lakott... Halkan beszéltek,
 A tücskök meg ne hallják.

vagy Ophelia dala:

Holnap szent Bálint napja lesz
Mindjárt reggel korán, stb.

Az örültség kifejlődésének és lefolyásának legrészletesebb rajzát Arany balladái közt Ágnes asszony-ban találjuk. Arany Ágnes asszonya e tekintetben épen annyi, mint Shakespeare-nél Lear király. A minő rajza a tragoediában Shakespeare Leárja az örültségnek, épen olyan a balladában Arany Ágnes asszonya.

Ágnes asszony hűtlen asszony, ki férje mellett szeretőt tart. Szeretőjével elhatározzák, hogy férjét meggyilkolják. Szeretője a tervet végrehajtja, s Ágnes asszony segédkezet nyújt a tervhez. Ágnes asszony férje meggyilkolásában való részvétel nélkül is bűnös asszony. Bűne szenvedélyéből származik, abból a mély és végzetes szerelemből, melylyel szeretője iránt viseltetik. E szerelem nála oly hatalmas szenvedély, mely egy magában alkalmas Ágnes asszony lelki harmoniájának megzavarására. A törvényszéki lélektan azt tanítja, hogy legtöbb bűntény, mely valamely hatalmas szenvedély nyomása alatt követtetik el, a tébolyodás egy nemének eredménye s ezért igaza van Mandsleynak, ki azt mondja, hogyha közelebről megvizsgáljuk a börtönök lakóit, azok egy része nem ide, hanem valamelyik elmeegógyintézetbe való.

Ágnes asszony lelki életének is összhangzata a szenvedély ama nagy vihara által, mely a bűnös szerelem és a férje iránti kötelesség között vívatik lelkében, meg van zavarva, egyszóval az erkölcsi érzet és a féket nem ismerő szenvedély harca nem hagyja épségben az elme ítélőképességét, s azért a gyilkosság elkövetésénél segédkező Ágnes asszony lélektani szempontból már nem jöhet a tökéletesen ép elméjűek sorába. Mikor aztán férje meg van gyilkolva, keblében rögtön megszólal a lelkiismeret szava. A lelkiismeret szava azonban a már említett körülményeknél fogva nála már sokkal égetőbben, sokkal kínzóbban lép fel, mint egy közönséges hidegvérű gonosztevőnél, vagy olyan bűnösnél, kinél a bűn közvetlen oka nem a lélek mélyéből fakadó szenvedély.

A tébolyodás ily dispositióival bíró Ágnes asszonynak a gyilkosság elkövetése után a büntudat nyomása alatt, mint keselyű körme ragadja meg lelkét az a gondolat, hogy az áruló bűnjeleket el kell enyésztetnie, mert ha elenyészteszheti valami módon, akkor többé nincs mitől félnie. E gondolat oly mélyen beveszi magát lelkébe, hogy azt hiszi: ha kimoshatja lepedőjéből a vérfoltot, akkor nemcsak az emberek nem tudhatják meg, hogy ki volt férjének gyilkosa, hanem lelkiismeretének vádoló szózata is el fog csitulni. Lelkében a bel- és külvilág képei összefolynak. A vérfolt között, mely a lepedőn van, s a vérfolt között, mely

a felizgatott agy idegeinek túlságos ingerültsége folytán a recehártyán mintegy megállandósult, nem tud különbséget tenni.

Ágnes asszony meg van zavarodva, csak egyetlen gondolata van s e gondolata a bűnjelek eltüntetésére vonatkozik, minden egyéb körülmény rá nézve mellékes, s azért olyan együgyűen naiv ez igyekvésében. Ezért mossa lepedőjét az utcagyermek szemeláttára s azért ad a kérdezősködőknek oly együgyű feleletet a lepedőn esett vérfolt okáról.

Odagyűl az utca gyermek: Ágnes asszony, mit mos kelmed?

— Csitt te, csitt te, csibém vére keveré el a golyocs leplet.

Egyáltalában a gyilkosságnál — nem értve a hidegvérű, mondhatni professionátus gazembereket — tapasztalható ama nagy ügyetlenség, melylyel bűnöket igyekeznek elpalástolni. Sokszor az óvatosság legegyszerűbb szabályait is elhanyagolják a lényegesebbekben, míg a lényegtelenekben nagy gondosságot, ügyességet fejtenek ki, úgy hogy a törvényszéki csarnokok figyelmes olvasóinak szinte boszankodniok kell amaz ügyetlenség miatt, melylyel bűnös tettet egyik másik gonosztevő palástolni igyekezik.

Epen ily naiv és együgyű Ágnes asszony azon felelete is, melyet a férjéről kérdezősködő asszonyoknak ad:

Összefutnak a szomszédnők: Ágnes asszony, hol a férjed?

— Csillagom, hisz ott benn alszik! ne menjünk be mert felébred.

Mikor pedig a hajdúnak felel, akkor már teljesen össze van zavarodva tudatában a kül és belvilág képe, akkor már oda itélő tehetsége, melylyel különbséget tud tenni a valóság és visionarius lelke képei között. Akkor már kimondja, megnevezi a rögeszmét, mely előbb mintegy öntudatlanul uralkodott lelkén. Most az eddig mintegy névtelenül élő rögeszme, a tudat felszínére került, hogy onnan kiszorítson minden gondolatot:

Jön a hajdú; — Ágnes asszony a tömlőcbe gyere mostan.

— Jaj galambom, hogy mehetnék, míg e foltot ki nem mostam.

A hajdú Ágnes asszonyt börtönbe zárja s a költő mely pszichológiai belátással a börtönt olyannak rajzolja, mely kiválóan alkalmas a téboly kifejlésztésére: sötét és magányos.

Mély a börtön, egy sugárszál odaférni alig képes;

Egy sugár a börtön napja, éje pedig rémtől népes.

Szegény Ágnes naphosszanta néz e kis világgal szembe,

Néz merően... a sugárka mind belefér egy félszembe.

Mert alig hogy félre fordul, rémek tánca van körülé

Ha ez a fény nem volna, úgy gondolja megőrülne.

Ágnes asszony börtöne sötét s e börtönben egyedül van. A magány és a sötétség pedig, mint tudjuk, igen alkalmasak a hal-

lucinációk és visiók létrehozására. Ágnes asszonynak lelke pedig elő van készülve a visiókra s csakugyan mihelyt elveszi szemét a börtönyiláson behatólagos világosság sugarától s tekintetével a sötétség felé fordul, a börtön éje megnépesül a rémektől. E rémeket pedig nem tudja nézni. De hogy is tudná, mikor ezek a fájdalomtól és a büntudattól kínozott lelkének s lázgyötört agyának szüleményei. Úgy érzi, hogy ezek a rémek megfogják tébolyítani. Ő pedig nem szeretne megtébolyodni. Az örültek kivétel nélkül félni szoktak irtózatosságtól s az örültségtől való félelem, már csálhatatlan jele a betegségnek.

De nemcsak attól fél, hogy megőrül, hanem attól is, hogy mások észre találják venni, hogy meg van zavarodva. Igyekszik iszonyatos baját elpalástolni:

Ólózetjét rendbe hozza, kendőjére fordít gondot,
Szoghaját is megsimitja, nehogy azt higgyék megbomlott.

Az örülteket általánosan jellemzi, hogy igyekeznek világosabb pillanataikban betegségeket mindenképen elpalástolni. Olyan formán vannak, mint a részegek. Hiszen még soha egyetlen részeg ember se ismerte be egyenesen, hogy részeg, „Jó kedvem van, pityókos vagyok — mondja a részeg, — de részeg nem vagyok“, — pedig íng a lába, a nyelve meg elakad. Cassio Shakespearenél nemcsak tiltakozik az ellen, hogy részeg, hanem össze is verekszik azzal, ki részegnek nevezte, pedig tudjuk, hogy mennyire fél attól, hogy ha megrészegszik, hát verekszik s ivás közben többször mondja: „Nem bántok senkit.“ Mindenképen igyekszik a verekedést kikerülni s kész mindent eltérni, csak azt nem, hogy azt mondják neki: részeg. A valóságos örült soha sem teszi magát örültnek. A színlelőnek ismertető jele, hogy színleli az örültséget. A törvényszéki lélektan egyik vezérfonala a bűnösök lelkiállapota beszámíthatóságának megállapításában ez a pszichológiai tény. Lear sohasem mondja magáról, hogy örült, sőt mint már idéztük, egyenesen fél is attól, hogy megőrül; míg szegény Tamás mintegy kérkedik örültségével; folytonosan emlegeti, hogy a gonosz lélek gyötri. Igen, de azt is tudjuk, hogy Shakespeare szegény Tamásban nem a valóságos, hanem a színlelt örültet rajzolja.

Ágnes bírái elé áll, kik szánalommal tekintenek rá. A törvényszék elnöke elmondja Ágnes bűnét s büntetését: Szeretője, ki a tettet végrehajtá, bitón fog veszni, ő pedig börtönben marad egész élte fogytáig:

Körütekint Ágnes asszony, meggyőződni ép eszéről;
Hallja a hangot, érti a szót; s míg azt érti meg nem örül.

De a mit férjéről mondtak, a szó oly visszásan tetszik.
Az világos csak, hogy őt haza többé nem eresztik.

Érzékei épek, csalódásai nincsenek s azért hallja a szót, de nem érti, mert lelkében minden föl van fordulva. Igyekezik magát tájékoztatni, igyekezik elméje tévedéseit megigazítani, miként csalódó érzékét szokta az ember másik érzékének segítségével megigazítani. Vergődik, szabadulni akar iszonyú sorsától. Örültsége még nincs tökéletesen kifejlődve, még küszködik a lélek ereje az iszonyú betegség kérlelhetetlen hatalmával. A szót hallja, de értelmét kivenni alig bírja, hiszen minden oly visszásnak tetszik előtte. Nem is ért meg egyebet, mint a mi rögeszméjére vonatkozik, t. t. hogy haza többé nem eresztik s lepedőjéből a vérfoltot nem moshatja ki. Az örültek egyik jellemző tulajdonsága ama, mondhatni — bámulatos éleselméjűség, melylyel mindent, mi csak legtávolabbról is rögeszméjőkre vonatkozik, észre vesznek. Ágnes asszonynál is a megzavarodott lélek e sajátsága okozza, hogy ezt megérti, s a fogságban léte s rögeszméje között lévő kapcsolatot gyorsan felfogja.

E lelki folyamat azonban az idegrendszer teljes megrázkódtatása között megy végbe. A végbe ment lélektani processus nyomán az érzelmek egész árja tör ki kebléből. A szótalán, a néma érzelmek könyekben nyilvánuló árja:

Nosza sírni, kezd zokogni, sűrű zápor kõnve folyván
Liliomról pergő harmat, hulló vízgyõngy hatyú tollán.

Mikor könnyei folyásával lelke egy kissé megnyugszik, beszélni kezd arról, a mi lelkét elfogta; rögeszméjéről, szörnyű monomaniájáról.

Méltóságos nagy uraim, nézzen istent kegyelmetek,
Sürgetõs munkám van otthon, fogva én itt nem ülhetek.
Mocsok esett lepedõmön, ki kell e vérfoltot vennem:
Jaj, ha e szenny ott maradna, hova kéne akkor lennem.

E szavak az Ágnes lelkében végbemenõ tébolyulási folyamatnak épen oly forduló pontját képezik, mint a hajdúnak adott felelet. Míg ama felelet a monomania felléptét jelzi, addig ez a kérelem a monomaniakus örültség teljes kifejlődését. Ágnes asszony örültsége e szavakkal egészen világos lett, s azért a költő finom tapintattal ezt a törvényszék tagjaival is észrevéteti. A bírák belátják, hogy Ágnes asszony örült s azért szelid résztvevő szavakkal hazaküldik. A hol a legfőbb bíró ily súlyosan tud büntetni, minek kontárkodjék ott a gyarló ember keze is.

Ezután a költő a továbbiakban a csupán rögeszméjének élő örültet festi; azt a szerencsétlent, kire nézve semmi egyéb sem létezik, mint az, mire rögeszméje vonatkozik; azt a szerencsétlen alakot, melylyel nem egyszer találkozunk az életben.

S Ágnes asszony a patakban lepedőjét újra mossa;
Fehér leplét, tiszta leplét, a futó hab elkapdossa.

Mert hiába tiszta a gyolcs, benne többé semmi vérjel,
 Ágnes azt még egyre látja s épen úgy, mint akkor éjjel.

Viradattól késő estig áll a vízben széke mellett:
 Hab zilálja rezgő árnyát, haja fürtjét kósza szellet.

Holdvilágos éjjelenként, mikor a víz fodra csillog,
 Maradozó csattanással, fehér sulyka messze villog.

És ez így megy évről évre, télen-nyáron szünet nélkül,
 Harmat arca hő napon ég, gyöngye térde fagyban kékül.

Őszbefordul a zilált haj, már nem holló, nem is ében,
 Torzalakú ránc verődik szanaszét a sima képen.

S Ágnes asszony a patakban régi rongyát mossa, mossa;
 Fehér leple foszlányait a szilaj hab elkapdossa.

Hasztalan mossa, mert a lepedőn látni fogja örökké a vér-
 foltot, mert ennek a vérfoltnak mása a beteg agyvelő rostjai
 közé van beéetve a büntudat mardosó érzetétől a szörnyű bűn
 elkövetésének éjszakája óta és látni fogja mindaddig, míg
 az irgalom atyja meg nem könyörül szánalmas életén.

A bevezetés kezdetén említettük, hogy a ballada ép úgy
 mint a tragoedia az emberi lélek tragikus küzdelmét szereti visz-
 szatúkrözni. Azonban az emberi lélek ama legtragikusabb küz-
 delmét, mely a megbomlott szellem harcában: az örültségben
 tükröződik vissza, a költői irodalom csak ritkán rajzolja, mintha
 a költők azt tartanák, hogy a színpad nem kórház, a ballada
 pedig nem kórtani jelentés. Van is valami, mi az örültséget aes-
 thetikai tekintetben majdnem lehetetlenné teszi s azért csakis a
 legnagyobb költői tehetség birkózhatik meg az örültség költői
 rajzával; csak egy Shakespeare a tragoediában s egy Arany János
 a balladában, kik képesek voltak az emberi lélek legtitkosabb
 redőibe behatolva, az ismeretlen, a sejtelmes mélyéből felhozni
 a lángész hatalmával az aesthetikailag legfenségesebb költői nyil-
 vánulatát. E lehetetlennek látszó feladat megoldása bizonyára
 egyik legnagyobb dicsősége Shakespearenek és a mi Arany Já-
 nosunknak.

Dr. JANCsó BENEDEK.